

UDK:94(575.1)

Eshbolta QOBULOV,

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti ilmiy ishlar va innovatsiyalar prorektori, professor

E-mail: eshbolta@mail.ru

Kamoliddin QOBULOV,

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti o'qituvchisi

TerDU professori, t.f.d S.Tursunov taqrizi asosida

ARCHITECTURE OF THE SURKHAN OASIS DURING THE ERA OF AMIR TIMUR AND THE TIMURIDS

Аннотация

This article deals with the attitude of Amir Timur and the Timurids toward architectural monuments in our region, particularly in the Surkhan Oasis. It explores their reverence for religious figures, as reflected in the restoration of existing structures and the construction of new ones. The study is based on historical sources and scholarly works that detail the architectural policies of the Timurid era.

Key words: Oqsaroy, kashin, patterned, Hakim at-Termizi, Sultan Saodat, Qirqqiz, Ak Astana Baba, Zulkifli.

АРХИТЕКТУРА СУРХАНДАРИНСКОГО ОАЗИСА В ЭПОХУ АМИРА ТИМУРА И ТИМУРИДОВ

Аннотация

В данной статье рассматривается отношение Амира Тимура и тимуридов к архитектурным памятникам в нашем регионе, в частности в Сурхандаринском оазисе. Анализируются их почтение к религиозным деятелям, что нашло отражение в восстановлении существующих сооружений и строительстве новых. Исследование основано на исторических источниках и научных трудах, освещающих архитектурную политику эпохи тимуридов.

Ключевые слова: Оксарай, керамическая облицовка, орнамент, Хаким ат-Термези, Султан Саодат, Кырккыз, Ак Остона Бобо, Зулкифл.

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA SURXON VOHASI ME'MORCHILIGI

Аннотасија

Maqolada Amir Temur va temuriylarning o'lkamizda, xususan Surxon vohasida me'moriy obidalariga bo'lgan munosabati xususan din peshvolariga bo'lgan e'tiqodi ramzi sifatida qurilgan obidalarni ta'mirlash va yangilarini qurish borasida amalga oshirgan ishlari manbalar va tarixiy asarlarga asoslangan holda bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Oqsaroy, koshin, naqshinkor, Hakim at-Termiziy, Sulton Saodat, Qirqqiz, Oq ostona bobo, Zulkifl.

Kirish. O'zbekiston o'zining noyob me'moriy yodgorliklari bilan dunyo diqqat markazida turgan go'shalardan biri. Ayniqsa Temur va temuriylar davrida bunyod etilgan me'morchilik obidalari nafaqat o'z davrining balkim bugungi me'morchilikning ham durdona asarlari hisoblanadi. Temur davrida qurilgan imoratlar davlat kuch-qudratini o'zida mujassam etar edi. Bu Oqsaroy peshtoqiga bitilgan "Quadratimizni ko'rmoq istasang-binolarimizga boq!" degan yozuvda aniq ifoda etilgan. Qurilgan imoratlar nafaqat davlat kuch-qudratini, balkim me'morchilikning eng yangi yutuqlari asosida barpo etilar ediki, bunga chet elliklar ham yuqori baho bergan edilar. Oqsaroy qurilishini ko'rgan Ispaniya qiroli elchisi Rui Gonsales de Klavixo "go'zal koshinlar, nodir naqshlar, tilla yugurtirilgan nafis va nozik eshiklar, naqshinkor shiftlar oldida bosh egib, bu san'at namunalari yasagan ustalar ishini Parij ustalari ishidan ko'ra ham go'zal, deb tan olgan edi [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Amir Temur va temuriylar davridagi me'morchilik bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar xalqaro va mahalliy manbalarda keng yoritilgan. Mazkur maqolada tahlil qilingan manbalar ikki asosiy guruhga bo'lindi: tarixiy manbalar va zamonaviy tadqiqotlar.

Amir Temur va uning davridagi me'morchilik haqidagi dastlabki ma'lumotlar tarixiy asarlardan kelib chiqadi. Xususan, Sharafuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" asarida Temurning Termiz va uning atrofidagi muqaddas qadamjolariga bo'lgan ehtiromi haqida yozilgan. Muallif Temurning Hakim at-Termiziy, Shayx Abu Bakr Varroq kabi islom olamining yirik ulamolari qabrlarini ziyorat qilgani va

bu hududlarda obidalar barpo qilganini ta'kidlaydi[2]. Rui Gonsales de Klavixonning "Samarqandga – Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi" asarida Temur davridagi me'moriy an'analar haqidagi tasavvurlar beriladi. Muallif Oqsaroyning go'zal naqshinkorligi, jozibador dizayni va murakkab me'moriy uslublarini ta'riflab, uning Yevropadagi arxitekturadan ustun ekanligini qayd etadi[1]. Fasix Xavofiyning "Mujmai Fasixi"[6] asarida XIV-XV asrlardagi madaniy va siyosiy voqealar yoritilgan bo'lib, unda Temuriylar davridagi me'moriy ishlarning ko'lami, qurilish uslublari va ularning ahamiyati haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Zamonaviy tadqiqotlar - so'nggi yillarda O'zbekiston tarixchilari va arxeologlari tomonidan Surxondaryo viloyatidagi me'moriy yodgorliklar bo'yicha keng ko'lamlil tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, Tursunov S., Murtazoyev B., Cho'tmatov J.ning "Imom Abu Iso at-Termiziy va Termiziy allomalar" asarida Hakim at-Termiziy maqbarasiga oid batafsil ma'lumotlar berilgan. Mualliflar maqbaraning qurilish tarixi, uning islom olamidagi o'rni va ziyoratgoh sifatidagi ahamiyatini tadqiq etishgan[3]. Qobulov E., Tursunov S. va boshqalarning "Surxondaryo tarixi" asarida Surxon vohasining tarixiy obidalariga alohida e'tibor qaratilib, ularning Temur va temuriylar davridagi ahamiyati yoritilgan. Ushbu tadqiqotda Sulton Saodat majmuasi, Qirqqiz saroyi va boshqa bir qator yodgorliklarning me'moriy jihatlari tahlil qilingan[4]. Arxeolog va tarixchilarning ishlari, jumladan, B.D. Kochnev va E.V. Rtveladze tomonidan o'rganilgan maqbara peshtoqidagi yozuvlar Temur davrida qurilganlik haqida qo'shimcha dalillar keltiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Metodlar. Ushbu maqolani yozishda tarixiy-mantiqiy, qiyosiy tahlil va me'moriy-arxeologik usullar qo'llanildi. Asosiy metod sifatida tarixiy-mantiqiy tahlil yordamida Amir Temur va temuriylar davrida Surxondaryo vohasida qurilgan me'moriy yodgorliklarning tarixiy jarayonda tutgan o'rnini o'rganildi. Qiyosiy tahlil usuli orqali ushbu davr me'morchiligi boshqa davr va hududlardagi arxitektura bilan solishtirilib, uning o'ziga xos jihatlari aniqlandi. Me'moriy-arxeologik yondashuv esa yodgorliklarning badiiy va texnik xususiyatlarini tahlil qilish, shuningdek, ularning hozirgi holati va restavratsiya jarayonlari bilan bog'liq muammolarni o'rganish imkonini berdi.

Tahlil va natijalar. Temur va temuriylar davrida Samarqand va Shahrisabzda go'zal me'moriy obidalar dunyo yuzini ko'rdi. O'z navbatida ular saxovatidan Surxon vohasi yerlari ham bebahra qolgan emas. Ma'lumigizki, Temur Termizni aziz avliyolar, buyuk din peshvolari yurti sifatida qadrlagan. Sharofuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" asarida keltirilgan quyidagi jumlar: "...Xoja Muhammad al-Hakim Termiziyini va Shayxi Buzrukvor Abu Bakr Varroqni va o'zga mashoyixi kiborni, qaddasa Allohu asroruhum ajma'in, tavof qilib, faqiru miskinlarga ko'b sadaqalar berdi"[2] buning isbotidir.

Termizlik shayxulislom Alo al-Mulk II Xudovandzodaning o'g'li Ali Akbar 1370 yil Amir Temurning Movarounnahr taxtiga o'tirish marosimida ishtirok etgan. Sohobqiron har safar Termizga kelganida albatta, Sayyid Ali Akbarning uyida mehmon bo'lgan[3]. Shu sababli, bu o'lkada qadimiy me'moriy obidalarni asrab-avaylab, ularga qayta hayot bag'ishlashga ham e'tibor bergan. Surxon vohasining noyob me'morchilik yodgorliklaridan biri bo'lgan Hakim at-Termiziy maqbarasi turli davrlar me'morchilik san'atining guldastasidir. Asrlar davomida Xuroson va Movarounnahrning turli viloyatlaridan ziyoratchilar Hakim at-Termiziy qabrini ziyorat qilish uchun tashrif buyurganlar. 1091-1095 yillar oralig'ida qoraxoniylar sulolasining hukmdori Ahmad ibn Xizrnning ko'rsatmasiga muvofiq at-Termiziy qabri ustida maqbara quriladi. Mazkur maqbara devorining past tomonidan tortib, gumbazining yuza qismigacha juda murakkab o'yma ganchli, naqshli lavhalar bilan bezatilgan. Unda murakkab islamiy va girx uslubida bitilgan naqshlar kufiy yozuvlari bilan jonli tarzda chatishib ketgan[4].

Yillar o'tib maqbaraning shimoliy tomonida uch ustunli ayvon va mehrobdan iborat hovlilari masjid quriladi. Bu masjidda ziyoratchilar Hakim at-Termiziyini xotirlab namoz o'qishgan. Maqbara poli masjid yeridan 1,5 metr balandlikda bo'lib, shu tomondan ochiq turadi. Temur davriga kelib, 1389-1890 yillarda maqbaraning sharqiy tomonida yangi maqbara, archasimon uslubda pishirilgan g'isht taxlangan hovli devorining janubiy qismi bo'ylab chillaxonali maqbara quriladi. Bu yangi maqbara peshtoqida saqlanib qolgan yozuv arxeolog va numizmat olimlar B.D.Kochnev va E.V.Rtveladze tomonidan o'qilgan va uning ayni 1389-1390 yillarda, ya'ni Amir Temur davrida barpo qilinganligi isbotlangan[5].

Yer ostida joylashgan bu chillaxonadan keyingi davrlarda ham foydalanishgan, ya'ni unda ko'pincha haj safari oldidan chilla saqlangan. Haj qiluvchilar yoki dinu imon yo'lidagi boshqa odamlar haftalab, oylab, qirq kunlab ushbu tor tuyukli yertulaga kirib, faqat ozgina suv bilan irodalarini tarbiyalaganlar, suyaklarini mashaqqatlarga toblaganlar. Bu chillaxona O'zbekistondagi qadimiy va so'nggi chillaxonadir.

Temur va temuriylar davrida dinu-islom ahliga nisbatan amalga oshirilgan ulug' ishlaridan biri - At-Termiziy maqbasida ikki hashamatli gumbazdan iborat mahobatli xonaqoh qurilishi va qabr ustiga marmar sag'ana o'rnatilishidir. Temuriy shahzoda Xalil Sulton tomonidan o'rnatilgan bu sag'ana benihoya yuksak sangtaroshlik asari

hisoblanadi. Butun islom dunyosida unga teng keladigan, u bilan bellashadigan marmar yodgorlik yo'q. Uning devoriga o'yib bitilgan jimjimador qur'oniy suralar, yozuvlar kishini hayratga soladi.

Amir Temurning Termiz sayyidlariga ixlosi nihoyatda baland bo'lgan. Ma'lumki, Termiz sayyidlari Amir Temurga xayrixoh bo'lishgan. Ammo ular tomonidan ham ba'zi xatoliklar o'tgan. Jumladan, termizlik sayyidlardan biri Abul Ma'ali 1370 yilda Amir Temur va Husayin o'rtasida urush ketayotgan bir pallada Shibirg'on viloyati hokimi Zinda Chashm, Amir Muso, Abu Is'hoq Xizr Yosuriy, shayx Abu Lays Samarqandiylar bilan sohobqironga qarshi fitnada ishtirok etgan[6].

Amir Temur termizlik Abul Ma'aliga nisbatan muruvvatli bo'ladi. Abul Ma'ali birodari Ali Akbar bilan Amir Temurga sadoqatli bo'ladi. Ular 1370 yili Amir Temurning taxtga o'tirish marosimida, 1399-1404 yillar g'arbga qilgan harbiy yurishida erishgan g'alabasini Ozarbayjonga -Tog'li Qoraboqqa borib muborakbod etishadi. Sohobqiron 1399 yil mart oyida Hindiston yurishidan qaytganda, Termizlik sayyidlar tomonidan uyushtirilgan ziyofatda ishtirok etgan va bu tantanada ulug' hazratga munosib darajadagi sovg'alar in'om qilingan[7]. Amir Temur sayyidlarni juda hurmat qilganligidan qizi Sulton Baxtbegimni shu xonadon vakili sayyid Hasanga bergan va kuyoviga hozirgi Qashqadaryo viloyati hududidan vaqf yerlari ajratgan[8].

Sohobqiron sayyidlar uchun barpo qilingan obidalarni saqlash va qurilishiga e'tibor bilan qaraganini ko'rishimiz mumkin. Ma'lumki, Sulton Saodat (X-XI-XVII asrlar) majmuasi Termiz sayyidlarining oilaviy dahmasi bo'lib, 20 ga yaqin maqbarani o'z ichiga oladi. Tarixiy manbalarda yozilishicha dastlab payg'ambar avlodidan bo'lmish Hasan al-Amir maqbasini bunyod etilgan[9]. Sulton Saodat arab tilidan tarjima qilinganda "Baxtlilar sultoni" degan ma'noni beradi. Termiziyzoda Xalil Sulton davrida (1405-1409yy) majmuada ta'mirlash ishlari olib borilgan, baland bo'lyli imorat barpo etilgan. Barcha inshootlar bir xil kattalikdagi 27-28x27-28x5 santimetrli g'ishtlardan qurilib, peshtoq ustunining asosiga qo'yilgan naqshinkor chizgilar qadimgi yodgorliklarning hech qaysisiga o'xshamaydi. XV asrning ikkinchi yarmida qo'sh maqbaralar ro'parasida yangi ikki maqbara eskilarga qaratib bunyod etilgan. Yangi maqbaralar kvadrat shaklida bo'lib, zal tomonidan 6,10-6,50 metr. Keyin barpo etilgan maqbaralarda bezaklar bo'lmagan. Bundan tashqari XV asrda shimoliy maqbara yonida yana ikki guruh imoratlar: o'rtasi ayvonli katta imorat qurilgan[9].

Temur va temuriylar davri me'morchiligida Qirg'iz saroyi muhim o'rin egallaydi. So'nggi yillarda arxeolog olimlar tomonidan olib borilgan ishlar natijasida mazkur me'morchilik yodgorligi XIV-XV asrlarda barpo qilingan degan aniqlik kiritildi[10].

Bino tarxi to'rtburchak - 53,8X54,8 shaklida bo'lib, o'rtasida kvadrat (11,5 X 11,5) shaklidagi hovlisi va uning 50 ga yaqin umumiy xonalari bo'lgan, ikki qavatli inshoot. Imorat har tomondan qalinligi 2-2,5 metrli mudofaa devori bilan o'rab olinib, uning har burchagida xalqasimon burjlar qurilgan. Qirg'izning markaziy qismida hovli joylashgan. Ayvondan boshlangan o'qsimon yo'laklar bu binoni to'rt qismga bo'lib turadi. Inshootning shimoli g'arbiy va shimoliy-sharqiy tomonidagi imoratlar yagona uslubda barpo etilgan. Bu qismlar har biri to'g'ri burchakli besh xonadan iborat bo'lib, ularning uch tomoni ravoqsimon ikki qavatli tor yo'lakchalar bilan o'rab olingan. Qirg'iz saroyining janubiy-g'arbiy qismi ham besh xonadan iborat bo'lib, ularning uch tomoni ravoqsimon ikki qavatli tor yo'lakchalar bilan o'rab olingan. Qirg'iz saroyining janubiy-g'arbiy qismi ham besh xonadan iborat. Ravoqsimon uslubda yopilgan yo'lakchalar esa ikkita. Janubi-sharqiy tomonda esa yo'lakcha, ikki to'g'ri burchakli xona va uch ustunli mehmonxona joylashgan.

Imorat asosan xom g'ishtdan (30X30X5,4) terilgan bo'lib, ustidan loy suvoq qilingan, naqqoshlik va me'morchilik uslubidan bezalgan sarg'ish rangli bo'lgan, binoning ichki qismi bezaksiz. Old tomonidagi devori naqshsiz, silliq ishlangan, imorat mohirona qurilishi bilan go'zallikka va hashamdorlikka erishgan. Qirqqiz qasri tomlari qutili, xochsimon va balxiy gumbazlardan foydalanilgan.

Og'zaki tarix ma'lumotlarga ko'ra, xalq dostonlarida zikr etilgan dushmanlar hujumini qaytara olgan Guloyim va uning qirq nafar dugonasi aynan shu yerda yashagan. Qirqqiz qal'asi manzili "Shahri somon" deb ham atalgan. Ahmad Usturlobi at-Termiziyning "Ilm un-nujum" kitobida Qirqqiz qal'asi haqida shunday ma'lumot beradi: "Qal'aning to'rt tomonida to'rtta eshik bor. To'rt zinapoya, to'rt zindon, to'rt quduq bor. Qirq xona bor, qirq asbob usturlab (osmonni kuzatadigan asbob) bor. Birinchi zinopoyadan chiqishda qirq xona bor, ikkinchi qavatda qirq xona va qirq xujra bor, undan so'ng me'roji, uchinchi qavatda qirq zinapoya va to'rt xona mavjud. Zinapoyalardan qubbaga o'tib, to'rt tarafni kuzatish mumkin, so'ng gumbaz bo'lib, rangi qizil ham, sariq ham emas, osmon rangi nazarda tutilgan"[9].

Bulardan tashqari Payg'ambar orolidagi "Zul-Kifl", Telpakchinordagi Oq ostona bobo obidalarida ham qurilish va ta'mirlash ishlari olib borilgan. Umuman olganda, Temur va temuriylar davrida vohaning 80 dan ortiq obidasida iqtisodiy va madaniy hayotda siljishlar bo'lganidan dalolat beradi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Amir Temur va temuriylar davrida Surxondaryo vohasida bunyod etilgan me'moriy yodgorliklar nafaqat arxitektura san'atining yuksak namunasi, balki siyosiy va madaniy taraqqiyotning muhim timsoli bo'lgan. Bu inshootlar davlat qudratini namoyon etish bilan birga, islomiy an'analarni mustahkamlash, ilm va madaniyatni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan bilan ham alohida ahamiyatga ega. Hakim at-Termiziy maqbarasi, Sulton Saodat majmuasi va Qirqqiz saroyi kabi tarixiy yodgorliklar uzoq asrlar davomida qayta-qayta tiklangan va sayqallangan. Tadqiqot davomida temuriylar davridagi me'moriy an'analar nafaqat siyosiy kuch-qudrat ramzi, balki islom sivilizatsiyasining muhim ko'rinishlaridan biri ekanligi aniqlandi. Bunday yodgorliklar nafaqat zohiriy go'zallik, balki hokimiyat ideologiyasini aks ettiruvchi vosita sifatida ham faoliyat yuritgan. Arxeologik va tarixiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, Surxon vohasidagi bir qator yodgorliklar hanuzgacha to'liq o'rganilmagan. Hozirgi restavratsiya va muhofaza ishlari bu yodgorliklarning kelajak avlodlarga yetkazilishida muhim o'rin tutadi. Shuningdek, bu obidalar chuqurroq o'rganish, zamonaviy arxeologik usullardan foydalanish va yangi ilmiy manbalar asosida ularni qayta tahlil qilish talab etiladi. Shu bois, ushbu me'moriy yodgorliklar nafaqat madaniy meros, balki tarixiy manbalar sifatida ham kelgusi tadqiqotlarda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. Rui Gonsales de Klavixo. Samarqandga-Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi (1403-1406 yy). -Toshkent: O'zbekiston, 2010. – B.148.
2. Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. – Toshkent: Sharq, 1997. – B. 223.
3. Tursunov S., Murtazoyev B., Cho'rtmatov J. Imom Abu Iso At-Termiziy va Termiziy allomalar. – Toshkent: Tafakkur, 2021. -B.258-259.
4. Tursunov S., Qobulov E. va boshq. Surxondaryo tarixi. -Toshkent: Sharq, 2004. – B. 112.
5. Choriyev Z., Annayev T., Murtozayev B., Annayev J. Al-Hakim At-Termiziy – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008. – B. 86.
6. Fasix Xavofiy. Mujmai Fasixi. – Tashkent: Fan, 1980. – S.95.
7. Giyasiddin Ali. Dnevnik poxoda Timura v Indiyu// V. Kn. Tamerlan. – Moskva, 1992. – S. 29.
8. Surxon tongi, 1995 yil, 17 noyabr.
9. Tursunov S., Qobulov E., To'xtayev A. Termiz tumani tarixi. – Toshkent: Yosh avlod matbaa, 2022. – B.43.
10. Annayev T., Shaydullayev Sh. Surxondaryo tarixidan lavhalar. – B. 85.